

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-12-76-43>

УДК 94(438)

Григорук Н.А.Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ІІ**

Анотація. У статті на основі аналізу історіографічних матеріалів здійснено комплексне узагальнення основних напрямків зовнішньополітичної діяльності Олександра ІІ у 1855-1881 роках. З'ясовано його особистий внесок у розвиток зовнішньополітичної ситуації в Російській імперії, а також визначено його місце в зовнішній політиці Росії протягом зазначеного періоду. Розглянуто основні етапи зняття нейтралізації Чорного моря та відміна Паризьських статей 1856 р. За Олександра ІІ до Росії було приєднано Північний Кавказ, завойовано значну частину Середньої Азії. У 1877-1878 роках прагнути зміцнити позиції Російської імперії на Балканах, вів війну з Османською імперією. У цілому, зовнішня політика Олександра ІІ хоча й була обережна й схильна до компромісів та поступок все ж таки була вдалою для Росії, адже головною цілю, яку Олександр ІІ ставив перед своїм міністерством, а саме – відміна статей Паризьського мирного договору та зняття нейтралізації Чорного моря – було досягнуто.

Ключові слова: зовнішня політика, Олександр ІІ, війна, договір, імперія.

Hryhoruk NataliiaTernopil National Pedagogical University
named after Volodymyr Hnatyuk**FOREIGN POLICY ACTIVITIES OF ALEXANDER II**

Summary. In the article, based on the analysis of historiographic materials, a comprehensive generalization of the main directions of Alexander II's foreign policy activities in 1855-1881 is made. The study of the foreign policy activity of Emperor Alexander II is relevant both in view of its magnitude and the significance of the results. His personal contribution to the development of the foreign policy situation in the Russian Empire has been clarified, and his place in the foreign policy of Russia during the specified period has been determined. The main stages of the removal of neutralization of the Black Sea and the cancellation of the Paris Articles of 1856 by Alexander II before Russia was annexed to the North Caucasus, conquered much of Central Asia. But first Russia needed to get out of foreign policy isolation. This was not easy: Russia was opposed by all European diplomacy in the years of the Polish uprising of 1863-1864, headed by Chancellor O. Gorchakov tried to prevent the strengthening of any of the European players, be it France, Germany, Great Britain or Austria-Hungary. Russia's European policy has been cautious and flexible. When France and Prussia clashed in a military confrontation in 1870, Russia was able to maintain neutrality. The Franco-Prussian War led to the defeat, defeat, collapse and isolation of France. In the years 1877-1878, seeking to strengthen the position of the Russian Empire in the Balkans, he waged war with the Ottoman Empire. On the whole, Alexander II's foreign policy, although cautious and prone to compromise and concessions, was still a success for Russia, since the main goal that Alexander II had set for his ministry was to abolish the articles of the Paris Peace Treaty and remove the Black Sea neutralization – was achieved. The Union of Three Emperors, though somewhat strengthened Russia's position in Europe, was doomed because of the controversy between the participants. Russia could neither tolerate the hegemony of Germany on the continent nor the expansion of Austrian expansion in the Balkans. It outlined the prospect of an alliance of monarchies of the Hohenzollerns and the Habsburgs against the interests of Russia and France in Europe and the Middle East.

Keywords: foreign policy, Alexander II, war, treaty, empire.

Постановка проблеми. У зовнішній політиці Олександр ІІ дотримувався німецької орієнтації, особливу увагу приділяв так званому східному питанню, поневоливши гірські народи Кавказу. У 1877-1878 роках прагнути зміцнити позиції Російської імперії на Балканах, вів війну з Османською імперією. За Олександра ІІ до Росії було приєднано Північний Кавказ, завойовано значну частину Середньої Азії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зовнішньополітичної діяльності Олександра ІІ постійно привертає увагу широкого кола науковців, серед яких варто виділити дослідження Захарової Л., Ляшенко Л., Миронова Г. зокрема велику увагу дослідженню зовнішньої політики приділив Нарочницький О. та інші. У своїх роботах автори опираються на фактологічний матеріал, відтворюють зовнішньополітичні процеси даного періоду. Разом з тим дискусійність

проблеми не втратила гостроти до нашого часу, що підтверджує її актуальність.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення зовнішньополітичної діяльності імператора Олександра ІІ актуальне як з огляду на її масштабність так і значущість результатів. На західному напрямку Росія прагнула ліквідувати свою зовнішньополітичну ізоляцію. Відносини з центрально-європейськими державами визначалось традиційними династичними зв'язками. Царський уряд був готовий до нових політичних союзів для підтримання європейської рівноваги і до становлення свого міжнародного престижу. Велике значення мав середземноморський напрям. Російський уряд висунув і здійснив програму приєднання Середньої Азії її подальшого освоєння і колонізації.

Головною метою даної роботи є всебічне вивчення комплексу наукових проблем, пов'язаних

із зовнішньополітичною діяльністю російського імператора Олександра II.

Виклад основного матеріалу дослідження. Паризький мирний договір став принизливою подією в історії Росії, він принижував її національну гідність та інтереси, був небезпечний з військово-стратегічної точки зору. Південні кордони країни, після заборони тримати військовий флот і будувати військово-морські бази на Чорному морі, виявилися незахищеними перед можливим вторгненням із зовні. Те ж саме стосувалося і Аландських островів на Балтиці, що давало тут перевагу Англії і Швеції. Проте самим неприємним для Росії наслідком війни 1853–1856 рр. стало складання «кримської системи» – союзу Англії, Франції, Османської імперії і Швеції, направленої проти, по їхньому виразу, «російської експансії». Такий розвиток подій виразно підкреслив міжнародну ізоляцію Росії і був загрозливим з чисто військової точки зору.

Призначений Олександром II в квітні 1856 р. міністр закордонних справ О. Горчаков в циркулярі російським представникам при іноземних дворах від 21 серпня 1856 р. заявив, що Росія зосередить увагу на проблемах внутрішньої політики і економіки, а в зовнішній політиці буде керуватися своїми національними інтересами, відкидаючи принципи Священного союзу. При цьому обумовлювалося, що права інших народів будуть суворо дотримуватися. Це означало перехід до миролюбної і обережної зовнішньої політики [7, с. 12].

Основним завданням зовнішньої політики Росії було відновлення втрачених позицій у Європі та підтвердження статусу великої держави. Цьому протистояли Великобританія, Франція, Австрія. Головне значення мало завдання скасування рішень Паризького конгресу – заборона мати військовий флот і укріплення на Чорному морі. Росія прагнула до розширення своєї присутності на Балканах. Середньоазіатський і далекосхідний напрямки зовнішньої політики хоч і мали підлегле значення, але їх роль збільшувалася у міру проникнення Великобританії в Центральну Азію і Китай. Це представляло небезпеку для південно-східних і далекосхідних частин Росії. Активізація її політики в цих регіонах дозволяла чинити тиск на Великобританію шляхом загрози її колоній в Азії. Однією з найважливіших завдань Росії було завершення виснажливої Кавказької війни. Горці заохочувалися Великобританією з метою дестабілізації Кавказу і ослаблення там російських позицій. Складність виконання всіх цих завдань полягала в тому, що Росія не мала союзників і перебувала в міжнародній ізоляції.

Стратегічним партнером імперії О. Горчаков вважав Францію, хоча Олександр II і старі дипломати миколаївської школи схилилися на користь Німеччини. Пояснюючи свій вибір, міністр говорив, що союз з Францією краще, по-перше, тому, що Париж турбує різке посилення Пруссії і він готовий заплатити певну ціну за те, щоб загроза з цього боку була знята, по-друге, тому, що Франція шукала союзників у боротьбі з Австрією за італійські землі, по-третє, вона не могла не перетворитися на потенційного конкурента Англії, нарешті, тому, що в зовнішній політиці необхідно керуватися не династичними інтереса-

ми та уподобаннями, а реальною користю нації і держави [8, с. 55].

Точка зору О. Горчакова в питанні вибору союзника перемогла, щоправда, лише на деякий час. Незважаючи на протести Олександра II не побоявся піти на зближення з «французьким двором» і зовсім зачарував нового французького посла в Росії графа Морні. У вересні 1857 р. в Штутгарті відбулася зустріч Олександра II і Наполеона III. На ній, як і на ряді наступних нарад представників Росії і Франції, вдалося домовитися про узгоджені виступи у разі франко-пруської війни і прийняти ряд важливих рішень щодо Османської імперії. У результаті двостороннього тиску на Порту Молдавія і Валахія одержали статус автономії, що дозволило закласти фундамент для подальшого утворення незалежної Румунії. Щоправда, головне для себе питання – скасування статей Паризького договору – Росії вирішити не вдалося. Втім, О. Горчаков не втрачав оптимізму [3, с. 51].

На початку 1860-х років стало відомо, що Франція не те щоб ненадійна, але занадто нерішуча в якості союзника і партнера Росії. А це стало абсолютно зрозумілим під час польського повстання 1863 р. Чергова спроба поляків звільнитися від панування Петербурга охопила влітку 1863 р. практично всю Польщу, а також Литву разом із західними районами Білорусі і України. У ці місяці Наполеон III раптово запропонував утопічний план створення незалежної польської держави. Олександр II, який і раніше дуже болючо реагував на спроби Заходу вирішити «польську проблему», вирішив почати переорієнтацію своєї зовнішньої політики.

Польське повстання призвело до подальшого погіршення відносин з Великобританією, Францією та Австрією, і, разом з тим, до зближення з Пруссією, канцлер якої Отто фон Бісмарк вважав за необхідне умову об'єднання Німеччини, доброзичливий нейтралітет Росії і тому всіляко сприяв росіянам у справі придушення повстання. Надалі О. Горчаков припускав сприяти посиленню Пруссії, розуміючи, що рано чи пізно створюється навколо Пруссії нова Німеччина повинна буде зіткнутися як з Австрією, так і з Францією. Бісмарк, у свою чергу, добре знаючи Росію, вважав за необхідне підтримувати з нею близькі відносини. Він одним з перших зрозумів значення союзу з Росією, який дозволив би Німеччині уникнути війни на два фронти. Протягом усієї своєї політичної кар'єри він був категоричним противником війни з Росією [4, с. 83].

Розрахунок О. Горчакова в даному випадку блискуче виправдався. Розбивши у 1866 р. Австрію, Бісмарк досить допоміг Росії, тому що на досить тривалий час послабив небезпечного сусіда і конкурента за вплив на Балканах. Нарешті, поразка Франції у франко-пруській війні 1870–1871 рр. дозволила не тільки оформити створення Німецької імперії, але і анулювати всі обмеження, накладені на Росію за умовами Паризького миру.

31 жовтня 1870 р. О. Горчаков видав циркуляр, в якому перераховувалися випадки порушення Паризького трактату іншими державами. З цього робився висновок, що зважаючи на порушення у Росії немає підстави вважати дійсними всі умови цього акту. Відтепер вона відмовляється

ся визнавати статті, що обмежують її суверенні права на Чорному морі [8, с. 91].

Найбільше обурення циркуляр О. Горчакова викликав в Англії і в Австрії. Англійський уряд запропонував скликати конференцію з питання про скасування Паризького трактату, але О. Горчаков підкреслив у своїй відповіді, що рішення російського уряду є твердим і остаточним. Російський уряд не відмовлявся від конференції. Але він дав зрозуміти, що вона згідно на неї лише за умови, що конференція зведеться до чистої формальності. Бісмарк не схвалював форми, обрані О. Горчаковим для анулювання статей Паризького договору. На його думку, Росія просто повинна була б почати будувати кораблі, нікому не кажучи ні слова. Тим не менш, він виконав свою обіцянку і підтримав Росію. Конференція зібралася в Лондоні в січні 1871 р. Усім було заздалегідь відомо, що ніхто не буде опиратися російським вимогам. Дійсно, конференція прийняла скасування відомих статей трактату 1856 р. згідно з вимогами Росії. Лондонська конференція підтвердила принцип закриття проток для іноземних військових суден. Конвенція була підписана в березні 1871 р. [10, с. 155].

Але запланований стратегічний російсько-німецький союз так і не склався. Німеччина вибирала між Росією та Австро-Угорщиною, почала схилитися до союзу з останньою, а Росія, у свою чергу, почала побоюватися потужної і агресивної німецької держави, яка багато в чому за її підтримки з'явилася на карті Європи. У 1873 р. утворився «Союз трьох імператорів» (Росія, Німеччина, Австро-Угорщина) який за своїми функціями мав нагадувати Священний союз епохи Олександра I. Доля цього союзу виявилася недовгою: вже незабаром з'ясувалося, що кожна з країн, яка вступає в цей союз виношує свої, не сумісні з інтересами партнерів плани. Так, Росія прагнула загальмувати процес австро-німецького зближення, а Німеччина відповідно – російсько-французького. Справа в тому, що вже незабаром після закінчення франко-прусської війни, коли розбита Франція перестала представляти загрозу, а Німеччина, навпаки, почала викликати серйозні побоювання, О. Горчаков переорієнтувався з Німеччини на Францію. Тепер він вже прагнув не дати Німеччині остаточного поставити Францію на коліна, розуміючи, що вона є природним союзником Росії у випадку ускладнень з німцями. Так, в 1875 р. тільки прямі загрози з Петербурга зупинили Бісмарка, який прагнув добити Францію [2, с. 82].

Одним з напрямків зовнішньої політики Росії була присутність в Середній Азії. Дві причини спонукали Олександра II зайнятися приєднанням цього регіону. 1. Економічна причина. Середня Азія зі своєю неосяжною територією і не розвиненою промисловістю була першокласним ринком збуту і джерелом сировини для молодої російської промисловості. Туди збувалися текстильна продукція, металеві вироби та ін. З Середньої Азії вивозили в основному бавовну. 2. Інша причина мала політичний характер і була пов'язана з боротьбою проти Англії, яка намагалася перетворити Середню Азію на свою колонію.

Інтерес Росії до Середньої Азії був великий ще в першій половині XIX ст. Вже тоді робилися спро-

би її вивчення. У 50-і XIX ст. роки були зроблені три російські місії до Середньої Азії – наукова під керівництвом ученого-сходознавця М. Ханикова, дипломатичне посольство М. Ігнат'єва, торговельна місія Ч. Валіханова – ці місії мали загальне завдання-вивчення політичного і економічного положення держав Середнього Сходу.

У 60-і роки XIX ст. російський уряд розробляв плани військового проникнення до Середньої Азії. У 1864 р. війська під командуванням генерал – майора М. Черняєва почали наступ на Ташкент, але перший похід закінчився невдачею. Лише у 1865 р. російські війська опанували Ташкентом. У 1867 р. було утворено Туркестанське генерал – губернаторство, що стало центром подальшого наступу на Середню Азію. У 1868 році Кокандське ханство попало в залежність від Росії. У 1868 році війська під командуванням К. Кауфмана заволоділи Самаркандом і Бухарою. Дві найбільші держави – Коканд і Бухара, зберігаючи внутрішню автономію, виявилися в підпорядкуванні в Росії.

На початку 1869 р. англійський уряд, на чолі якого тоді стояв лідер лібералів Гладстон, запропонували царському уряду створити між володіннями Росії і Англії в Середній Азії нейтральну зону, яка була б недоторканна для обох і запобігала б безпосередньому їх зіткненню. Російський уряд погодився із створенням такого проміжного поясу і запропонував включити до складу його Афганістан, що повинен був оберігати країну від захвату Англією. Англійський уряд зробив зустрічний хід: він зажадав значного розширення нейтральної території на північ, на області, що складалися предмет жадань царської Росії. Домовитися не вдалося [6, с. 100].

Англія робила спроби розширення сфери свого впливу далі на північ. У зв'язку з цим вона вимагала від Росії визнання північним кордоном Афганістану річки Амудар'ї від верхів'я до пункту Ходжа Салех на середній течії в Туркменському степу. Суперечки між Росією і Англією продовжувалися в перебігу трьох місяців і 31 січня 1873 р. царський уряд визнав північним кордоном Афганістану лінію, запропоновану Англією. Ця поступка не була безпідставною, Росія переслідувала певну мету: ослабити протидію Англії завоюванню Хівінського ханства. 4 грудня 1872 р. Олександр II прийняв рішення про організацію походу на Хіву [11, с. 88].

Після взяття столиці Хівінського ханства, яке сталося 10 червня 1873 р. з ханом був укладений договір, по якому він ставав васалом Росії, пануючи відмовився від самостійних зовнішніх стосунків з іншими державами. Хіва підпадала під протекторат царської Росії. Але через шівроку після цих подій англійський міністр іноземних справ лорд Гренвіль надіслав царському уряду лист. У листі вказувалося, що в разі подальшого просування Росії до Мерву сусідні з Хівою туркменські племена можуть спробувати шукати порятунку росіян на афганській території. При цьому легко можуть виникнути зіткнення між російськими військами і афганцями. Англійський кабінет виражав надію, що російський уряд не відмовиться визнати незалежність Афганістану важливою умовою безпеки Британської Індії і спокою Азії. Це і зрозуміло: воно само прагнуло виконати те ж

саме з Афганістаном. О. Горчаков знов завірив англійський уряд, що Росія вважає Афганістан «повністю поза сферою її дій». Це було повторенням заяв що неодноразово робилися ще в попередньому десятилітті. Якщо емір афганський побоюється ускладнень із-за турецьких племен, свідчила далі відповідь О. Горчакова, то хай заздальгідь дасть знати туркменським вождям, аби вони не розраховували на підтримку з його боку [8, с. 102].

Суперництво не було на користь Англії і Росії. У меморандумі від 29 квітня 1875 р. О. Горчаков заявив про необхідність наявності «проміжного поясу» який оберіг би їх від безпосереднього сусідства. Таким міг би стати Афганістан в разі обопільного визнання обома сторонами.

Таким чином, тривалий і складний процес приєднання поєднував в собі як елементи завоювання з боку Росії, так і елементи добровільного входження у її склад. Деякі народи Середньої Азії добровільно приєдналися до Росії, вважаючи за краще її англійському або іранському владарюванню. Приєднання Середньої Азії до Росії мало об'єктивно прогресивне значення. Воно полягало в наступному: було ліквідовано рабство і закінчилися безкінечні феодальні усобиці, розорення населення.

На Кавказі за царювання Олександра II було досягнуто остаточного примирення. Влада Шаміля на час об'єднала гірські народи східного Кавказу, але не в силах була утворити з них міцного союзу. Коли намісник Кавказу, князь О. Барятинський, почав у 1857 р. систематичний наступ проти Шаміля в гори Дагестану, багато прихильників стали залишати Шаміля і населення деяких аулів легко підкорилося російським військам. У три роки князю О. Барятинському вдалося підкорити весь східний Кавказ (від Військово-Грузинської дороги до Каспійського моря). Героїчний опір Шаміля було зломлено; сам Шаміль, обложений в аулі Гуніб, здався в полон і був вивезений до Росії у 1859 р. Залишалось ще примирити західний Кавказ, що прилягав до Чорного моря. Російські війська кільцем охоплювали сфери «немирних» черкесів і витіснили жителів бунтівних аулів з гір на рівнину і морський берег. Черкесам надавали або селитися на зазначених російською владою місцях, або ж їхати до Туреччини. До 200 000 горян виїхало з Кавказу, переселяючись до Туреччини, інші підкорилися російській владі. Кавказ, таким чином, був остаточно примирений [5, с. 300].

Якщо питання відміни кріпосного права виступало вже давно, і створенням Комітетів по цьому питанні займався ще батько Олександра II – Микола I, то до війни з Туреччиною Росія не була готова. Це були як і зовнішньополітичні чинники – зокрема напружені стосунки з Британією, яка однозначно виступала на стороні Османської імперії та штовхала її до конфлікту з Росією, Австро-Угорщина яка схилилась до союзу з Британією і мала свої плани з приводу південно-слов'янських територій.

У середині імперії реформи, які спочатку набирали обертів почали буксувати, воєнна реформа, розпочата 1874 р. ще не була завершена. Зріст суспільних відносин, створення радикальних гуртків, орієнтованих на терористичну діяльність турбували Олександра II та змушували до радикальних кроків [11, с. 271].

У 1875 р. відбулися повстання в Боснії, Герцеговині, Болгарії, Сербії, Чорногорії, але вони були жорстоко пригнічені турками. У 1876 р. Сербія та Чорногорія оголосили війну Османській імперії. Сербською армією командував російський генерал М. Черняєв, а на допомогу сербам прибули 4 тисячі росіян волонтерів. Однак турецькій армії за підтримкою Англії вдалося розгромити сербів.

Австро-Угорщина спочатку встала на бік Туреччини, але в липні 1876 р. на зустрічі в Рейхштадті Російський та Австрійський імператори домовилися, що Австрія не перешкоджатиме Росії у війні з Туреччиною і в якості плати за нейтралітет отримає частину Боснії та Герцеговини. Росія ж брала на себе зобов'язання не створювати на Балканах великої слов'янської держави [9, с. 412].

У 1877 р. європейські держави вимагали від султана провести реформи з метою покращення становища християн в Османській імперії. Порту відмовилася, й тоді Росія в квітні 1877 р. оголосила Туреччині війну. Причинами війни можна назвати: 1. Невирішеність східного питання, прагнення Росії повернути території і вплив на Сході, втрачені в результаті поразки в Кримській війні. 2. Прагнення російського суспільства і держави допомогти, перш за все, православному народові Османської імперії в їх національно визвольному русі. У квітні 1876 р. спалахнуло повстання в Болгарії. Воно було швидко і жорстоко придушене владою, в результаті чого в країні загинуло більше 30 тисяч чоловік і спалено близько двохсот населених пунктів. Європейські уряди, включаючи російське, зберігали холоднокривне мовчання з приводу болгарських подій. Зате європейська громадськість розгорнула потужний рух на підтримку болгар. Слов'янські комітети, які існували в Росії з кінця 1850-х років, почали збір пожертвувань для балканських християн і сприяли до відновлення розгромленого турками Болгарського революційного комітету. Відомий генерал Черняєв, як зазвичай несподівано для Петербургу, опинився в Сербії, де очолив місцеві збройні сили, які боролися проти турків. Під тиском громадської думки і не маючи можливості стримати потік російських добровольців на Балкани, Олександр II оголосив про дозвіл офіцерам своєї армії йти у відставку і їхати до Сербії. Незабаром туди вирушило 4000 російських волонтерів; тільки в ополченні, яким командував Черняєв, налічувалося 640 російських офіцерів та 1800 солдатів [10, с. 295].

Російський уряд все виразніше розумів, що війни з Туреччиною уникнути не уникнути. У цих умовах важливо було забезпечити себе від виникнення антиросійського блоку в Європі, а така загроза видавалася цілком реальною, оскільки Англія і Австро-Угорщина уважно стежили за маневрами Росії, не бажаючи її підсилити на Балканах. За ініціативи Олександра II князь О. Горчаков почав консультації з провідними державами континенту про ліквідацію сербо-турецького конфлікту. Тим часом серби терпіли одну поразку за іншою від краще озброєної та організованої турецької армії. Ситуацію не змогли змінити ні зазвичай удачливий генерал М. Черняєв, ні добровольці, які прибули сюди з Росії та інших країн Європи. Від повного розгрому сер-

бів врятував тільки ультиматум, пред'явлений Петербургом Порті 18 жовтня 1876 р. [8, с. 192].

До посилення конфлікту з Туреччиною Російський уряд підштовхували не тільки міркування міжнародного престижу, але і ситуація всередині країни. У серпні 1876 р. III відділення доповідало імператору, що серед учнівської молоді посилюється думка, ніби уряд, не прийнявши діяльної участі у пристрої долі слов'ян, тим самим полегшить справу революції, що може надати спиратися не лише на соціальні ідеї, але й на ідею загальнослов'янського звільнення шляхом слов'янської революції [10, с. 302]. Прихильники війни до цього часу з'явилися і в уряді, і в самій царській сім'ї всі розуміли, що подальше зволікання вдарить по престижу Росії у світі і ще більше посилить розкол між владою і суспільством [6, с. 304].

Росія прагнула вирішити Балканський конфлікт мирними засобами. Вона охоче пішла на пропозицію англійського уряду про скликання в Константинополі конференції європейських держав для обговорення стану справ на Балканах. Скликана, в кінці грудня 1876 р. конференція пред'явила Туреччині вимогу про надання автономії Боснії, Герцеговині й Болгарії. Хоча турецький султан і оголосив про формальну рівність християн і мусульман на території Османської імперії, проте відмовився дати гарантію його дотримання, а також відхилив вимогу європейських держав про надання автономії Боснії, Болгарії, Герцеговині. Така позиція султана диктувалася підтримкою його з боку Англії.

Навесні 1877 р. російський уряд зробив останню спробу врегулювати балканську кризу мирним шляхом. З його ініціативи 19 березня 1877 р. був підписаний «Лондонський протокол» шести європейських держав, які зобов'язують турецького султана провести реформи в християнських областях на Балканах. Султан відкинув «Лондонський протокол», розцінивши його як втручання у справи Османської імперії. Він віддав розпорядження призвати на дійсну службу 120 тис. осіб, і перевести військову ескадру з Мармурового моря в Босфор. 12 квітня 1877 р. Олександр II, прибувши до військ, видав у Кишиневі Маніфест про початок війни з Туреччиною. Це викликало хвилю ентузіазму в суспільстві – тільки на санітарні потреби армії населення Росії пожертвувало 14 мільйонів рублів. Головнокомандуючим військами був призначений брат царя, великий князь Микола Миколайович, сам же монарх очолював наради тільки в критичні моменти війни. За планом російського командування, війна передбачалася швидка і наступальна. Планувалося, форсувавши Дунай, відразу перейти Балкани і зайняти Константинополь. Тим самим було б підірвано вплив Австро-Угорщини та Німеччини на Балканах. Цей план був в принципі схвалений Д.Мілютіним. Проте, князь О. Горчаков, враховуючи складність міжнародної обстановки, виступав проти заняття Константинополя. У підсумку перемогла точка зору О. Горчакова [1, с. 195].

Не отримавши підтримки Англії, по суті яка втягнула її у війну, Туреччина була розбита. 24 грудня 1877 р. розбита Туреччина звернулася до держав з проханням про посередництво. Відгукнувся тільки англійський уряд. Він повідомив про це звернення Петербург. Відповідь О. Гор-

чакова свідчила: якщо Порто хоче закінчити війну, то з проханням про перемир'я вона повинна звернутися прямо до головнокомандуючого російської армією. Укладання перемир'я обумовлювалося попереднім прийняттям положень майбутнього мирного договору. Російський уряд при цьому підтверджував свою готовність передати на обговорення міжнародної конференції ті пункти договору, які зачіпають «загальноєвропейські інтереси» [5, с. 214].

8 січня 1878 р. російському великому князю Миколі Миколайовичу надійшло прохання про перемир'я. У цей час наступ російських військ проходив успішно і царський уряд не особливо поспішав з фактичним початком переговорів. Ворожа позиція урядів заходу змусила Петербурзький кабінет – до повного розгрому османської армії – погодитися на підписання перемир'я, а потім – прелімінарного договору з Портою. Перемир'я було підписано в Адріанополі 19 січня 1878 р. За його умовами Болгарія оголошувалася автономним князівством; Румунія, Сербія, Чорногорія, раніше які отримали автономію, ставали незалежними; Боснія і Герцеговина проголошувалися автономними областями. Росія за втрати, понесені в ході війни, повинна була отримати або контрибуцію, або територіальні відшкодування. 19 лютого 1878 р. в містечку Сан-Стефано, в 12 км від столиці Османської імперії, був підписаний російсько-турецький договір, який сформулював нову програму Росії в балканському питанні. На відміну від колишніх планів російського уряду, що передбачали автономію балканських народів, в Сан-Стефано було висунуто вимогу їх незалежності. Згідно з угодою, Сербія, Чорногорія і Румунія звільнялися від васальної залежності Туреччині і отримували незалежність. Болгарія ставала автономним князівством. Її зв'язок з Портою обмежувалися сплатою данини. Турецькі війська очищали її землі, а турецькі фортеці зривалися. Для спостереження за виконанням Туреччиною договору в князівство строком на два роки вводилися російські війська в кількості 50 тис. осіб. Порто зобов'язувалася провести реформи в Боснії та Герцеговині і в інших землях, що входили до складу Туреччини, а також знищити турецькі фортеці, розташовані по Дунаю. Росії відходила Добруджа. Інша група питань стосувалася змін в Малій Азії. Там Росія отримала міста: Ардаган, Карс, Баязет, Батум і територію до Саганлука. Включення цих територій до складу Росії сприяло торговому і промислому розвитку Закавказзя і мало важливе стратегічне значення. Крім того, воно було гарантією для вірмен та інших народів від вторгнень полчищ башибузуків.

Після підписання Сан-Стефанського договору східна криза вступила в свою останню, заключну стадію. Західноєвропейські уряди висловили протест проти умов Сан-Стефано. Особливо вони обурювалися по приводу створення князівства Болгарії з виходами до Чорного та Егейського морів. Англія і Австро-Угорщина не визнали договору, вважаючи його порушенням умов Паризького договору. Вони зажадали скликання конгресу для обговорення всіх статей перемир'я [8, с. 211].

13 червня 1878 р. розпочався міжнародний конгрес, скликаний для перегляду умов Сан-

Стефанського мирного договору 1878 року. У роботі конгресу взяли участь представники Росії, Англії, Австро-Угорщини, Німеччини. Були присутні також делегації Франції, Італії та Туреччини. На конгрес були запрошені представники Греції, Ірану, Румунії, Чорногорії, Сербії. Ініціаторами конгресу були Австро-Угорщина і Англія, які виступили проти посилення позицій Росії на Балканах, проти національного визволення слов'янських народів Балканського півострова, особливо проти утворення там великої слов'янської держави – Болгарії. Росія під загрозою війни з Англією і Австро-Угорщиною, ослаблена війною з Туреччиною і не підтримана Німеччиною, була змушена погодитися на скликання конгресу.

13 липня 1878 р. був підписаний Берлінський трактат, який змінив умови Сан-Стефанського договору не на користь Росії та слов'янських народів Балканського півострова. Він відсував південний кордон Болгарії за Балканський хребет. Болгарія оголошувалася автономним князівством, виборний голова якого затверджувався султаном за згодою великих держав. Тимчасово управління Болгарією до введення в ній конституції зберігалася за російським комісаром, однак термін перебування російських військ в Болгарії був обмежений 9 місяцями. Турецькі війська не мали права перебувати в князівстві, але воно зобов'язане було платити Туреччині щорічну данину. Болгарські області до півдня від Балканського хребта склали турецьку провінцію Східна Румелія, яка залишалася під безпосередньою політичною та військовою владою султана і губернатора якої призначався султаном строком на 5 років за згодою великих держав. Туреччина отримувала право охороняти кордони і цієї провінції силами тільки регулярних військ, розташованих в прикордонних гарнізонах, Фракія, Македонія і Албанія залишалися за Туреччиною. У цих провінціях, а також на Криті і в областях, населених вірменами, Туреччина зобов'язувалася провести реформу місцевого самоврядування, зрівнявши в правах християн з мусульманами. Було визнано незалежність Чорногорії, Сербії і Румунії. Однак територія, відходу по Сан-Стефанського договору до Чорногорії, значно скорочувалася. Наданий Чорногорії Сан-Стефанського договору вихід до моря (з портом Бар) зберігався, але без права тримати військовий флот. Контроль над чорногорським узбережжям передавався Австро-Угорщині. Територія Сербії дещо збільшувалася, але не за рахунок Боснії, а за рахунок земель, на які претендувала Болгарія. Австро-Угорщина домоглася права окупувати Боснію і Герцеговину, а також тримати гарнізони в Новопазарском санджаку, які залишалися за Туреччиною. Румунія отримувала Північну Добруджу натомість придунайські ділянки Бессарабії, повернуто Росії, і дельту Дунаю. Остаточне рішення про збільшення території Греції повинно було визначитися подальшими переговорами, які завершилися в 1880 р. передачею Греції Фессалії і частини Епіра. Гарантувалася свобода плавання по Дунаю. У Закавказзі за Росією залишалися Каре, Ардаган і Батум з їх округами. Баязет з Алашкертської долиною повертався Туреччині. Батум оголошувався вільним портом, переважно – комерційним. Західним державам вдалося змінити

рішення Сан-Стефанського прелімінарію і відносно азійських володінь Османської імперії. Домігшись повернення Туреччини Баязета, Англія зміцнювала свої шляхи на Близький Схід. За це «сприяння» Порті султан погодився на окупацію Великобританією острова Кіпр. Основні економічні та політичні вигоди від часткового розділу Туреччини отримували Англія та Австро-Угорщина. Окупація Кіпру ставила під контроль Англії її володіння в Середземномор'ї; захоплення Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини та її контроль над судноплавством по Дунаю надавали їй великі переваги на Балканах. Берлінський конгрес з'явився перемогою англо-австрійського блоку, здійсненого не без сприяння Німеччини. Проте його постанови не задовольняли ні переможців, ні переможених. Громадська думка Росії було невдоволено рішеннями конгресу. Договір не задовольняв і Порту [10, с. 215].

Позиції на Балканах були нею втрачені. Балканські народи, навіть ті, які, отримали незалежність, висловлювали незадоволеність скороченням їх території та обмеженням прав порівняно з прелімінаріями. Англія і Австро-Угорщина, хоча вони і виграли дипломатичну «битву» з Росією, не відчували себе господарями Сходу. Окупація Англією Кіпру, Австро-Угорщиною – Боснії і Герцеговини свідчила про відхід цих держав від принципу статус-кво. Ці захвати позбавляли Лондон і Відень того широкого рівня довіри, який вони раніше мали в султана. Поза «критики» з боку турецького уряду залишалася одна Німеччина. Словесними заявами про не зацікавленість у справах Сходу і посередницькою роллю, яку грав Бісмарк на конгресі, німецький уряд придбав великий вплив на політику Порти. Рішення Берлінського конгресу загострювали австро-російські протиріччя на Балканах, показали хиткість Союзу трьох імператорів і прискорили німецько-австрійське зближення, яке намітилося ще після франко-пруської війни [7, с. 158].

Позиції Росії на Балканах, завойовані в боях 1877-1878 рр. ціною життя більше 100 тис. російських воїнів, були підірвані суперечкою Берлінського конгресу таким чином, що російсько-турецька війна виявилася для Росії хоча й виграною, але невдалою. Олександр II так і не зумів вийти до проток, і вплив Росії на Балканах не став сильнішим, оскільки Берлінський конгрес Болгарію поділив, Чорногорію пошматував, Боснію і Герцеговину передав Австро-Угорщині, та ще Сербію з Болгарією пересварив. Поступки російської дипломатії в Берліні засвідчили військово-політичну ущербність царизму і, як не парадоксально це виглядало після виграної війни, ослаблення її авторитету на міжнародній арені [5, с. 428].

Виступ Австро-Угорщини проти Сан-Стефанського договору і недоброзичливе по відношенню до Росії маклерство Бісмарка погіршили традиційно дружні російсько-австрійські та російсько-німецькі відносини. Саме на Берлінському конгресі позначилася перспектива нової розстановки сил, яка врешті-решт призведе до Першої світової війни: Німеччина і Австро-Угорщина проти Росії та Франції.

Висновки з даного дослідження. Імператор Олександр II назавжди увійшов в історію як визволитель та реформатор. Зовнішня політика

Олександра II хоча й була обережна й схильна до компромісів та поступок була вдалою для Росії, адже головну ціль, яку імператор ставив перед своїм міністерством, а саме – відміна статей Паризьського мирного договору та зняття нейтралізації Чорного моря – була досягнута. «Союз трьох імператорів», хоча і дещо зміцнив позиції Росії в Європі, через суперечності між учасниками був приречений. Росія не могла допустити ні гегемонії Німеччини на континенті, ні розширення австрійської експансії на Балканах. Вимальовувалася перспектива союзу монархій Гогенцоллернів

і Габсбургів, спрямованого проти інтересів Росії та Франції в Європі і на Близькому Сході.

Отже, в цілому зовнішня політика, яка проводилася Олександром II, була досить успішною. В період його царювання територія держави значно збільшилася. Були визначені кордони Російської імперії на південних і східних кордонах, з мінімальними змінами, які проіснували більше ста років.

У підсумку, наприкінці XIX століття Росії вдалося поліпшити своє міжнародне становище, однак домогтися відновлення колишньої ролі в Європі, як це було в першій половині XIX ст., не вдалося.

Список літератури:

1. Айрапетов О. Был ли выбор у российской дипломатии? *Знание–сила*. 1992. № 2. С. 15–25.
2. Волков Е., Кониюченко А. Русские императоры XIX века. Челябинск : Аркаим, 2001. 335 с.
3. Захарова Л. Александр II. *Вопросы истории*. 1992. № 6/7. С. 58–79.
4. Захарова Л. Александр II. *Российские самодержцы*. Москва, 1994. С. 80–99.
5. Корнилов А. Курс истории России XIX века. Москва, 1993. 585 с.
6. Ляшенко Л. Александр II, или история трех одиночеств. Москва : Молодая гвардия, 2002. 355 с.
7. Нарочницкая Л. Россия и отмена нейтрализации Черного моря. Москва : Наука, 1989. 224 с.
8. Николаев В. Александр II. Биография. Москва : Захаров, 2005. 432 с.
9. Сказкин С. Дипломатия А. Гочакова в последние годы его канцлерства. *Избранные труды по истории*. Москва : Наука, 1973. С. 412–426.
10. Хевролина В. История внешней политики России. Вторая половина XIX в. Москва : Изд-во Международные отношения, 1999. 384 с.
11. Яковлев А. Александр II и его эпоха. Москва, 1992. 400 с.

References:

1. Airapetov, O. (1992). Bul ly vubor u rossiyskoi dyplomaty? [Did Russian diplomacy have a choice?]. *Znanye–syla*, no. 2, pp. 15–25. (in Russian)
2. Volkov, E., & Koniuchenko, A. (2001). Russkiye umperatoru XIX veka [Russian emperors of the 19th century]. Cheliabynsk: Arkaym. (in Russian)
3. Zakharova, L. (1992). Aleksandr II [Alexander II]. *Voprosy ystoryy*, no. 6/7, pp. 58–79. (in Russian)
4. Zakharova, L. (1994). Aleksandr II. *Rossiyskiye samoderzhtsy* [Alexander II]. Moskva. (in Russian)
5. Kornilov, A. (1993). Kurs ystoryy Rossyy XIX veka [Course of the history of Russia of the nineteenth century]. Moskva. (in Russian)
6. Liashenko, L. (2002). Aleksandr II, yly ystoryia trekh odynochestv [Alexander II, or the story of three loneliness]. Moskva: Molodaia hvardyia. (in Russian)
7. Narochnytskaia, L. (1989). Rossyia y otmena neitralyzatsyy Chernoho moria [Russia and the abolition of the neutralization of the Black Sea]. Moskva: Nauka. (in Russian)
8. Nykolaev, V. (2005). Aleksandr II. Byohrafiya [Alexander II. Biography]. Moskva: Zakharov. (in Russian)
9. Skazkyn, S. (1973). Dyplomatiya A. Hochakova v poslednye hody eho kantslerstva [Diplomacy of A. Gochakov in the last years of his chancellor]. *Yzbrannye trudy po ystoryy*. Moskva: Nauka. (in Russian)
10. Khevrolyna, V. (1999). Ystoryia vneshnei polytyky Rossyy. Vtoraia polovyna XIX v. [History of Russian foreign policy. The second half of the XIX century]. Moskva: Yzd-vo Mezhdunarodnye otnosheniya. (in Russian)
11. Iakovlev, A. (1992). Aleksandr II y eho epokha [Alexander II and his era]. Moskva. (in Russian)